

П. А. Кліш,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології
Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти (ВІППО);
А. П. Хом'як,
кандидат педагогічних наук, доцент кафедри прикладної лінгвістики
Східноєвропейського національного університету (СНУ) імені Лесі Українки;
А. А. Хом'як,
студентка факультету педагогічної освіти та соціальної роботи СНУ імені Лесі Українки

Особистість педагога у професійній системі «людина – людина»

Розкрито систему професійно-ціннісних орієнтацій особистості педагога, в якій домінують гуманістична спрямованість. Визначено умови оптимізації взаємин між учителем та учнями у процесі спілкування в системі «людина–людина».

Ключові слова: спілкування, професійно-ціннісні орієнтації, гуманістична спрямованість, комунікативність, емпатія, рефлексія, доброзичливість.

Klish P. A., Khomiak A. P., Khomiak A. A. Educator's Personality in the Professional System „Individual – Individual”.

Professional-value attitudes of the educator's personality are revealed in the article, humanistic-oriented one being the dominant. The conditions for optimization of the rapport between a teacher and the students in the communication process within the system „individual – individual” are defined.

Key words: communication, professional-value attitudes, humanistic-oriented attitude, communicativeness, empathy, reflection, kindness.

Постановка проблеми. Потрапляючи з дому в клас як невеличкий осередок суспільства, кожна дитина різною мірою відчуває труднощі у встановленні стосунків, засвоєнні пізнавального, морального, естетичного досвіду й чекає від учителя на допомогу в самовизначенні.

Метою статті є розкрити систему професійно-ціннісних орієнтацій особистості педагога, визначити умови оптимізації взаємин між учителем та учнями у процесі спілкування в системі «людина–людина».

Аналіз досліджень та публікацій. «Призначення освіти XXI століття, – зазначає В. Кремень, – відродження людського в людині, вивершення її індивідуальності, розвиток свідомого і творчого ставлення до життя, її духовне вдосконалення» [4].

Об'єктивно в кожній дитині є потреба усвідомлювати себе особистістю, тобто бути впевненою у повазі до себе, у власній значущості і звідси – у позитивній оцінці з боку інших людей [2].

В. Сухомлинський особливо наголошував на своєрідній психотерапевтичній функції слова вчителя, вважаючи це обов'язковою умовою спілкування – діалогу між учителем та учнями. За допомогою слова можна створити щирі атмосферу спілкування у класі, встановити контакт з учнями, досягти

взаєморозуміння з ними, сформувати в учнів відчуття емоційної захищеності, вселити у них віру в себе. Вислови «душа дитини» і «слово вчителя» видатний учений-педагог ставив поряд [7].

Функція педагога полягає в організації діяльності, як зазначає І. Бех, «спрямованої на усвідомлення вихованцем себе як особистості, на його вільне і відповідальне самовираження» [1].

Складне завдання педагога, вважав В. Сухомлинський, – досягти гармонії у спілкуванні зі своїми вихованцями, допомогти їм в особистісному формуванні та самоутвердженні. Бо «без постійного духовного спілкування вчителя й дитини, без взаємного проникнення у світ думок, почуттів, переживань немислима емоційна культура як плоть і кров культури педагогічної... Віра маленького школяра в учителя, взаємна довіра між вихователем і вихованцем, ідеал людяності, який бачить дитина в своєму вихователі, – елементарні й разом з тим найскладніші, наймудріші правила виховання, зрозумівши які, вчитель стає справжнім духовним наставником» [8].

В. Кан-Калик пропонує дотримуватися певних загальних правил для оптимізації спілкування з дітьми:

– до класу заходити бадьорим, упевненим, енергійним;

- загальне самопочуття в початковий період спілкування бадьоре, продуктивне, впевнене;
- наявний комунікативний настрій – яскраво виражена готовність до спілкування;
- енергійно виявляти комунікативну ініціативу, емоційну налаштованість на діяльність, прагнення передати цей стан дітям;
- в аудиторії створювати потрібний емоційний настрій;
- здійснювати органічне керування власним самопочуттям у проведенні уроку і спілкуванні з дітьми (рівний емоційний настрій, здатність до керування самопочуттям, незважаючи на несприятливі обставини, тощо);
- домагатися продуктивності спілкування;
- здійснювати керування спілкуванням (оперативність, гнучкість, відчуття власного стилю спілкування, вміння поєднувати спілкування з методом впливу) [3].

Виклад основного матеріалу. Особистість учителя є головним «інструментом» його успішної діяльності. Джерелом, яке забезпечує творчу активність педагогів, є мотиви самоактуалізації особистості у сфері професійної діяльності. Механізмом виникнення таких мотивів є система професійно-ціннісних орієнтацій особистості вчителя, в якій домінують роль відіграють гуманістична спрямованість діяльності педагога і його соціальна відповідальність.

Серед соціально значущих цінностей педагогів – професійна честь, обов'язок, готовність до професійного самовдосконалення. А це – активна робота думки, почуттів, душі й серця, яка є передумовою набуття провідної педагогічної якості, яку В. Сухомлинський визначив як спрямованість на людину, здатність дорожити іншою людиною, поважати її як найвищу цінність. Піднятися над буденністю, усвідомивши своє покликання, і гідно йому служити – ось що нині найважливіше для вчителя.

Об'єктивно в кожній дитині є потреба усвідомлювати себе особистістю, а відтак – у позитивній оцінці з боку інших людей. Учителю забезпечує школяреві визнання через створення ситуацій розвитку учня на уроці та в позаурочному спілкуванні. Дидактична функція вчителя нині така: не передавати знання, а вчити, як здобувати їх. Із цього погляду освітній процес постає як творче спілкування вчителя та учня, під час якого зміни відбуваються як в особистості школяра, так і в особистості вчителя.

Взаємодія з учнями, як вважав американський психолог К. Роджерс, має будуватися з урахуванням

таких умов: надання учням права вибору навчальної діяльності при вільній і відкритій організації навчання; спільне прийняття вчителем і учнями рішень, пов'язаних із визначенням обсягу змісту навчальної роботи; організація навчання не як механічного заучування фактів, а як відкриття, яке здійснює учень під час розв'язання реальних життєвих ситуацій.

Таким чином, учитель організовує освітній процес як вирішення навчально-пізнавальних проблем на ґрунті діалогу з учнями. При цьому вчитель та учень виступають як суб'єкти спілкування, в якому педагогові належить роль організатора й керівника. Він має враховувати те, як учень сприймає його слово. Отже слід виокремити структурно та підкреслити інтонаційно головні факти, що несуть найбільше змістове навантаження, логічно викладати думки, дбати про виразність мовлення, уникати моралізування. Діти мусять самі дійти висновку, а вчитель системою запитань, узагальнень, показом власного ставлення допомагає їм це зробити.

Відхід від суб'єкт-суб'єктних стосунків спричиняє деформації у професійно-рольовій позиції педагога.

Запорука успішного розв'язання різноманітних педагогічних завдань – в особистості вчителя, в його позиції, здатності виявляти творчу ініціативу на підставі реалізації власної системи цінностей, що ґрунтується на гуманістичній спрямованості на дитину. Її В. Сухомлинський визначав як передачу «від серця до серця тих іскорок, із яких розгорається полум'я думки вихованця» [9, с. 318]. Переконалим його твердженням є те, що гуманне спілкування можливе тоді, коли дитина сприймає насамперед добро і виховується добром, коли панує принцип оберегань дитячого серця від болю, від страждань (уникнення найменших необережних духовних доторкань, вольових засобів впливу), коли, як найвища демократична цінність, бережеться гордість, недоторканість особистої честі дитини, її власна думка, її погляд.

Якщо педагог вдається до залякувань (знизити оцінку, поскаржитися батькам), то він найчастіше створює напруженість у стосунках. Головне – не контролювати й оцінювати учнів, а допомагати їм вирішувати проблеми. Саме така установка вчителя на допомогу буде позитивно прийнята учнем, вона активізує його власні зусилля на пошук правильних рішень. Адже найкращий учитель для дитини той, хто, спілкуючись із нею, забуває, що він учитель, і бачить у своєму учневі друга, однодумця. Такий учитель знає найпотаємніші куточки серця свого вихованця [10].

Педагогові варто навчитися адекватно й емоційно виразно відображати свій внутрішній стан, думки

і почуття. Перед спілкуванням з учнями поставмо перед собою запитання і даймо на них відповіді: з якою метою я говоритиму (для чого?); для кого я говоритиму (як учні сприйматимуть мої слова, чи зрозуміють мене?); що спонукає мене говорити про це; які мовні й мовленнєві засоби дадуть мені можливість досягти мети; яким я хочу бачити результат свого мовлення (на рівні змісту – засвоєння інформації – і на рівні сприйняття смислу – формування почуттів, ставлення)? Виразності мовлення досягають умілим інтонуванням залежно від змісту, умов спілкування, а також доречним вживанням зображальних засобів (епітетів, метафор, порівнянь тощо), засобів образної словесної наочності (уриwkів із художніх творів, афоризмів тощо). Важливо передбачити можливу реакцію учнів на свої слова, навіть на тон, голос, яким вони будуть сказані.

У спілкуванні педагог мусить обов'язково збагачувати учнів інтелектуально, морально, естетично, діяльнісно. Його ефект забезпечується гармонією двох рівнів: зовнішнього, поведінкового та внутрішнього, глибинного, який виявляє особистісні якості. Внутрішній, особистісний рівень визначає зовнішній, поведінковий [6].

Серед професійно значущих якостей педагога, необхідних для ефективного спілкування, є комунікативність. Вона полягає в тому, що вчитель прагне до взаємодії з дітьми; їхня поведінка в цілому не обтяжлива для нього, вони не дратують його, а спілкування з ними дає задоволення.

Важливими механізмами взаємопроникнення у спілкуванні є емпатія як «уживлення» в почуття іншої людини та рефлексія як «вмислювання» в її міркування. Адже, розуміючи іншого, потрібно й діяти так, як того хоче інший, знайти ті позитивні прагнення, на які можна спиратися в процесі взаємодії. Коли педагог демонструє прийняття особистості іншого, він орієнтує співрозмовника на вільний вибір власної позиції. Головна особливість взаємодії вчителя й учнів – «рефлексивний характер, тобто постійне відображення почуттів і думок учнів і цілеспрямоване їх формування, збагачення, розвиток» [5].

Підґрунтя ефективного спілкування забезпечують і такі якості педагога: автентичність (природність у стосунках), відкритість (готовність відкрити іншим свій внутрішній світ), конкретність (відмова від загальних міркувань, уміння говорити про свої конкретні переживання, думки, дії), ініціативність (схильність до діяльної позиції у стосунках із людьми) [6].

Однією зі складових взаємин учителя з дітьми В. Сухомлинський вважав доброзичливість [10, с. 433]. На його думку, доброзичливість треба виховувати,

і виховується ця властивість душі тоді, коли вона – взаємна, тобто коли педагог бажає добра учневі, а учень – педагогові. Це найтонша гармонія шкільного життя.

Дитяча доброзичливість – закономірний наслідок доброзичливості вчителя, оскільки дитина, яка відчуває серцем іншу людину, стає доброзичливою. Але дуже важливо і те, що вона сприйнятлива до доброзичливості вчителя: відчуває її, платить добром за добро. Важливість цієї обставини у взаєминах між учителями й учнями важко переоцінити.

Повноцінним спілкування стає лише тоді, коли вчитель демонструє учням свою особистісну рівність з ними, особистісну залученість до взаємодії. За цим стоїть удосконалення насамперед власної системи спілкування, пошук таких комунікативних засобів – слова, паузи, інтонації, погляди, деталі одягу, – які допомагали б «достукатися» до розуму, душі учня. Критеріями добору комунікативних засобів для вчителя є демонстрація виваженості, мудрості, правдивості, відкритості та, що особливо важливо – забезпечення емоційної захищеності учня.

Коли дитина втрачає віру у правду, то стає «або озлобленою, жорстокою, або ж безвільною і лицемірною, дволичною і брехливою – яким би бур'яном не проросло насіння безвір'я, дитина стає морально товстошкірою, для неї не існують етичні цінності» [11, с. 551]. Василь Сухомлинський застерігав: «Недовір'я до вихователів, настороженість, озлобленість, жорстокість, мстивість – усе це розцвітає тому, що до чутливого, ніжного серця хтось торкається грубими, нерідко брудними руками, воно грубішає, втрачає чутливість і чуйність, вихователю важко добратися до того хорошого, що є в будь-якій людині, а ми ж маємо справу з людиною» [11, с. 551].

При цьому обов'язковою умовою є творче самопочуття педагога. Це особливий його внутрішній стан, оптимістичне налаштування на взаємодію, виправдане подання свого «Я». Він має знаходити у собі відповідні почуття, докладати вольових зусиль, мобілізувати інтелектуальні резерви, аби сповнити клас позитивною енергетикою свого слова, погляду, постаті, посмішки. Водночас керує власною психічною діяльністю: розподіляє свою увагу, гальмує небажані почуття і стани, контролює невербальну поведінку, мовлення.

Досягти оптимального внутрішнього стану в педагогічній діяльності важко, бо сама вона емоційно напружена, «це робота серця і нервів, це буквально щоденна і щогодинна витрата величезних душевних сил. Наша праця – це повсякчасна зміна ситуацій, що викликає то посилене збудження, то гальмування» [12].

Учитель повинен уміти зберігати працездатність, володіти ситуаціями для забезпечення успіху в діяльності, збереження свого здоров'я. Для цього важливо працювати над виробленням такого синтезу якостей і властивостей особистості, які дадуть змогу впевнено, без зайвого емоційного напруження здійснювати свою професійну діяльність:

- педагогічного оптимізму;
- впевненості у собі як у учителі, відсутності страху перед дітьми;
- умінні володіти собою, відсутності емоційного напруження;
- наявності вольових якостей (цілеспрямованості, самовладання, рішучості) [6].

Учні повинні розуміти, що для вчителя вони не стільки є носіями конкретних оцінок, скільки цікаві як особистості. Саме продуктивний їх особистісний розвиток має становити сутність шкільного навчання. Особливо важливо при цьому створювати ситуацію діалогу в спілкуванні.

Тут важливі ще кілька думок.

1. Коли ставите запитання, потрібно дивитися на учнів, до яких звертаєтесь (а не в зошит чи підручник). Ви побачите першу реакцію на запитання і врахуєте її під час відповіді. Для школярів також важливо, як ви ставите запитання. Вони повинні не тільки почути запитання, а й побачити вчителя, якому цікаво його ставити, та почути на нього відповідь. У тому діти отримують інформацію – у мотивах, намірах учителя, його особистій зацікавленості у відповідях учнів, очікуванні від них самостійних роздумів тощо.

2. Дуже важливо, аби учні під час відповіді бачили вчителя уважним, зацікавленим, а не байдужим. Тому зосередьте свою увагу не на наступному запитанні (як би його не забути), а на учневі, який відповідає. Це дасть вам змогу краще зрозуміти не тільки те, що говорить учень, а й те, що він хотів, але чомусь не

зміг сказати. Прагніть зрозуміти учня, стежте за перебігом його думки, намагайтеся побачити раціональні та помилкові моменти в його відповіді, починайте внутрішній діалог із ним, результатом якого буде ваша реакція на почуте.

3. Намагайтеся використовувати різні форми власних реакцій на відповіді школярів, адже реакція може бути засобом керування їхньою пізнавальною діяльністю, спонукання до глибшого аналізу, самоаналізу, залучення до діалогу з іншими учнями в класі [6].

Висновки. Запорукою успішної діяльності педагога є система його професійно-ціннісних орієнтацій, у якій домінують роль відіграють гуманістична спрямованість і соціальна відповідальність.

Оптимізація взаємин між учителем та учнями у процесі спілкування в системі «людина-людина» забезпечується гармонією двох рівнів: зовнішнього, поведінкового та внутрішнього, глибинного, який виявляє особистісні якості. Внутрішній, особистісний рівень визначає зовнішній, поведінковий.

Серед професійно значущих рис педагога, необхідних для ефективного спілкування, є комунікативність, емпатія, рефлексія, автентичність, відкритість, конкретність, ініціативність.

Важливими складовими оптимізації взаємин учителя з дітьми у системі «людина-людина» вважаються доброзичливість, особистісна рівність із ними, виваженість, мудрість, правдивість і, що особливо важливо, забезпечення емоційної захищеності учня. При цьому обов'язковою умовою є творче самопочуття педагога. Він має володіти ситуаціями, розподіляти свою увагу, гальмувати небажані почуття і стани, контролювати невербальну поведінку, мовлення.

Відхід від суб'єкт-суб'єктних стосунків спричиняє деформації у професійно-рольовій позиції педагога.

Література

1. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання. Київ, 1998. С. 27.
2. Глассер У. Школи без неудачників. Москва, 1991. С. 27.
3. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении. Москва, 1987. С. 97.
4. Моделі розвитку сучасної української школи: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 11–13 жовтня 2006 р., Черкаси–Сахнівка. Київ: СПД Богданова А. М., 2007. С. 7.
5. Моделирование педагогических ситуаций / под ред. Ю. Н. Кулюткина, Г. С. Сухобской. Москва, 1981. С. 35.
6. Педагогічна майстерність: підручник / І. А. Зязюн, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін.; за ред. І. А. Зязюна. – 2-ге вид., допов. і переробл. Київ: Вища шк., 2004. 422 с.
7. Сухомлинський В. О. Слово про слово. Слово вчителя в моральному вихованні. *Вибр. твори:* в 5 т. Київ, 1977. Т. 5. С. 82, 321.
8. Його ж. Серце віддаю дітям. *Там само.* Т. 3. С. 15.
9. Его же. Сердце отдаю детям. Москва, 1983. С. 318.
10. Його ж. Сто порад учителям. *Вибр. твори:* в 5 т. Київ, 1976. Т. 2. С. 420–654.
11. Його ж. Розмова з молодим директором. *Там само.* Київ, 1977. Т. 4. С. 551.
12. Його ж. Сто порад учителям. *Там само.* Київ, 1976. Т. 2. С. 426.